

Burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid in en na crisistijden

Bijdrage aan Coronapapers.nl

Tine de Moor, Ton Duffhues, Institutions for Collective Action, Rotterdam School of Management¹

Inleiding en vraagstelling

De coronapandemie duurt nu bijna een jaar en kent een grillig, onvoorspelbaar verloop. In de lente van 2020 reageerde de samenleving tamelijk onbevangen. De bereidwilligheid tot sociale distantie werd zonder veel moeite gecombineerd met allerlei tekenen van onderlinge solidariteit. In menig opinieartikel over de effecten van corona op de langere termijn werd toen gespeculeerd over het definitieve *turning point* dat nu toch echt bereikt was om noodzakelijke maatschappelijke transitie door te zetten. De redenering was dat de coronacrisis misstanden belichtte die we feitelijk al lang kenden. Genoemd werden onder meer de klimaatverandering, de doorgesloten neoliberale economie en de onontwarbare globalisering, het grenzeloze en complexe voedselsysteem, de teruglopende biodiversiteit, de groeiende sociale ongelijkheid en het democratisch tekort. Wat tot dan toe vooral als systeemcrisis werd getypeerd, groeide door corona definitief uit tot een ‘waardencrisis’.² Het is nu wintertijd en het optimisme in het publieke debat tijdens de lentemaanden over corona heeft plaats gemaakt voor een negatievere stemming van angst, onzekerheid en conflict. Opmerkelijk is wel dat dit nauwelijks ten koste is gegaan van media-aandacht voor sociale burgerinitiatieven – groot of klein, kortstondig of van langere duur, digitaal of ‘real life’.³

Het sociale domein is slechts één van de werkvelden waar burgers zich manifesteren; minstens evenveel burgers zijn actief in collectieven op het gebied van onder meer energie, wonen, voedsel, werk, leefomgeving en verzekeren. In zogeheten community-based social enterprises nemen ze zelf het initiatief om hun eigen leefomgeving in te richten volgens de lokale behoeften, daarbij soms indruisend tegen het gangbare aanbod vanuit markt en overheid. Dit is niet nieuw: al sinds het begin van deze eeuw is veel gaande onder burgers, die – wars van wat hen van hogerhand werd opgelegd – zelf op basis van principes als solidariteit, wederkerigheid en efficiëntie (‘genoeg is beter’) bij willen dragen aan gewenste maatschappelijke transitie in hun onmiddellijke leefomgeving. Deze burgercollectieven zijn bij uitstek een uiting van het vermogen van burgers om structurele vraagstukken als collectief zelf op te pakken, daartoe een

¹ Met dank aan onze teamleden Eline Karlas, Carolien Veldsink, Pieter Steenbergen en Damion Bunders.

² Jan Rotmans, Reis licht in tijden van crisis, in: Schooldomein, 3 juli 2020.

³ Over de impact van deze initiatieven, zie: [ESSB podcast over maatschappelijke initiatieven in coronatijd - Rotterdam 2020 | Erasmus School of Social and Behavioural Sciences | Erasmus University Rotterdam \(eur.nl\)](https://www.erasmus.nl/essb/podcast-over-maatschappelijke-initiatieven-in-coronatijd-rotterdam-2020).

organisatie op te bouwen, middelen te beheren, diensten of producten te leveren en democratische besluitvormingsprocessen in te richten. Ze zijn inmiddels zo ver geworteld in de Nederlandse (en overigens de gehele Europese) samenleving dat er ook nieuwe netwerk- en platformorganisaties ontwikkeld zijn, vaak gebonden aan sectoren.⁴

Sinds het begin van de pandemie is de aandacht voor de rol van al bestaande burgercollectieven in onze samenleving verwaterd wegens andere prioriteiten. Tegelijkertijd heeft de overheid een enorme kans laten liggen om via de in de afgelopen jaren door burgers uitgebouwde solidariteitsnetwerken de naleving van coronamaatregelen te bevorderen. En dat zijn er nogal wat: in een recente inventarisatie van de ‘zorgzame gemeenschappen’ (waaronder bewonersinitiatieven in welzijn, wonen en zorg gerekend werden) wordt hun aantal berekend op 1500 in heel Nederland.⁵ Waar burgers al jaren actief mee bezig zijn – bijdragen aan de oplossing van een collectief vraagstuk - sluit naadloos aan bij de omschrijving van de lockdown als een ‘act of solidarity’.⁶ De vraag is of hier niet nog steeds kansen en aanknopingspunten liggen om actieve burgers te betrekken bij het motiveren en aansporen van hun omgeving om maatregelen na te leven en ervaringen over bijvoorbeeld vaccinatie, genezingsproces, revalidatie en verwerking te delen.⁷ Daarnaast is er nog de noodzaak tot het uitbouwen van een langetermijnperspectief voor onze samenleving, dat door deze pandemie danig beïnvloed zal worden. Er staan ons grote maatschappelijke vraagstukken te wachten die om meer ruimte voor en noodzaak tot samenwerking tussen burgers vragen. Ook daarbij kan verder gebouwd worden op de maatschappelijke ‘infrastructuur’ die de afgelopen decennia reeds uitgebouwd is.

In deze coronapaper bekijken we zowel de mogelijkheden van burgercollectieven om de pandemie op korte termijn te pareren als ook hoe zij de post-coronasamenleving vorm kunnen geven. Om die twee potenties van burgercollectieven voor het voetlicht te brengen is dit artikel opgezet als een combinatie van explorerend onderzoek met een gedachtenexperiment. We beginnen met een tekstanalyse van ongeveer twintig opinieartikelen over de coronacrisis die in de periode maart – mei 2020 verschenen. Hierbij zijn twee vragen van belang: a. met welke waardenverschuivingen wordt de coronacrisis in verband gebracht, en b. wordt er een directe relatie gelegd met burgercollectieven als een mogelijke basis voor de inzet van burgers om de samenleving als geheel vooruit te helpen? Die laatste vraag verwijst ook naar de mogelijkheid

⁴ Bijvoorbeeld: Nederland Zorgt voor Elkaar (zorg en sociaal), Energie Samen (energie- en warmte coöperaties), Lansco (sociale coöperaties), Cooplink, (wooncoöperaties), LSA (bewonersgroepen).

⁵ Nederland Zorgt voor Elkaar, Vilans en Movisie. Monitor zorgzame gemeenschappen 2020. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-12/Infographic-Monitor-Zorgzame-Gemeenschappen-2020.pdf>.

⁶ Jolanda Jetten, Stephan D. Reiter, S. Alexander Haslam, Tegan Cruwys, *Together apart: The Psychology of Covid-19*, London 2020, Sage Publications, p. 105.

⁷ Ook in de vorm van citizen science kunnen burgers bijdragen, aldus Gaston Remmers in De Volkskrant, 11 augustus 2020. [Opinie: Erken dat burgers soms met zeer nuttige inzichten en suggesties komen | De Volkskrant.](#)

dat door deelname aan collectieven pro-sociaal gedrag bij burgers gestimuleerd kan worden in de zin van leren, denken en doen in het algemeen belang in plaats van louter individueel belang.⁸ Vervolgens staan we stil bij de impact van corona op hun functioneren en schetsen we de uitdagingen die burgercollectieven zelf ervaren in hun relatie met overheden. Dat gebeurt op basis van onderzoek dat we in de zomer van 2020 hebben uitgevoerd.⁹ Met deze twee onderdelen koppelen we kansen van burgercollectieven en hun uitdagingen die ze nu tijdens, en deels mede door de pandemie ervaren aan elkaar.

Vervolgens doen we een gedachtenexperiment, reflecterend over de mogelijke richting van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen die deels al voor de pandemie aanwezig waren of juist tijdens de pandemie in een versnelling geraakt zijn, en we trekken deze door naar de post-corona samenleving. Deze oefening in verbeeldingskracht laat de potentie zien van burgercollectieven als een drijvende kracht van maatschappelijke transformaties. Solidariteit blijkt inmiddels in tijden van grote crisis ‘the binding agent’ van de samenleving te zijn, van lokaal tot (inter)nationaal niveau. We hebben ons de afgelopen maanden vooral druk gemaakt over solidariteit binnen een en dezelfde natie, maar de ontwikkeling van nieuwe varianten van het virus elders in de wereld en de run op vaccins wereldwijd - waarbij niet iedereen even snel kan rennen - maakt het duidelijk op alle schaalniveaus, van buurt of dorp tot wereld: *we are all in this together, and we all need to come out of it together.*

Solidariteit tussen burgers is en blijft van belang, maar evenzeer staan we voor de enorme uitdaging om diezelfde oefening tussen landen wereldwijd te doen. Deze ‘oefening’ kunnen we maar beter meteen goed doen, want na (en tijdens!) deze pandemie wacht ons nog een grotere uitdaging: de klimaatverandering. Dit geheel van onderzoek en experiment laat zien dat de overheden kansen laten liggen als ze in hun beleid de bakens qua locus en focus niet weet te verzetten richting zelforganiserende burgers en hun collectieven. Door ze meer ruimte en aandacht te geven kunnen die collectieven een stevige bijdrage leveren aan de beoogde maatschappelijke transformaties en onderliggende waardenverschuivingen.

Van waarden die we kennen naar waarden die we koesteren

In ons artikel ‘*Burgercollectieven staan klaar om de post-corona samenleving vorm te geven*’ (mei 2020) laten we zien op welke wijze de coronacrisis in de eerste golf aanzet tot sociale

⁸ Tine De Moor, De prosociale burger als copiloot, publiek denken.

⁹ Tine de Moor, Ton Duffhues, Eline Karlas, Carolien Veldsink, *Krachtiger als Collectief. Uitdagingen van burgercollectieven in Nederland, anno 2020*, Rotterdam 2020, <https://bit.ly/3oXUVIg>; Zie ook: Tine de Moor, Ton Duffhues, Burgercollectieven op zoek naar veerkracht, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, nr 4 (2020), p. 52-56. <https://bit.ly/3aj54eJ>

betrokkenheid en gezamenlijkheidszin, en daarmee de heropleving van de *civil society* bevestigde die al jaren eerder begon.¹⁰ De geschiedenis leert dat in crisissituaties doorgaans de motivatie en het verantwoordelijkheidsgevoel van mensen groeien om zelf actief te zijn in het vermijden van risico's en het oplossen van nijpende individuele en maatschappelijke vraagstukken. Sterker nog: we zien dat burgers de wortels van de crisis vaak al opgemerkt hebben voordat het echt goed fout loopt. Ruim voor de economische crisis in 2008 en zeker daarna voelden burgers dat er een grens aan de groei diende te zitten. Door zelf de handen uit de mouwen te steken werden via bestaande én nieuwe burgercollectieven zorg, energie en voeding weer dichterbij de consument gebracht.

Maar ook middenin een crisis kan deze reflex tot het bouwen van een collectieve vorm van productie en consumptie zijn waarde hebben. Een historische les die hiermee samenhangt is wat Rebecca Solnit 'a paradise built in hell' noemt, de neiging van mensen om kort nadat ze zelf slachtoffer zijn geworden van een catastrofale ramp zich een rooskleurige nieuwe toekomst te manifesteren.¹¹ Precies dit -zoals meestal later blijkt- utopische verlangen is gebaseerd op waarden en overtuigingen die de mensen op de been houden en samenbrengen om de ellende te delen en collectief aan hun 'nieuwe' samenleving te gaan werken. Met deze gedachte van Solnit in ons achterhoofd hebben we een twintigtal opinie-artikelen over corona uit de periode maart tot juli 2020 geanalyseerd om na te gaan welke waarden komen bovendrijven als een soort moreel kompas voor de gewenste toekomst. Opiniestukken uit de tweede helft van 2020 hebben we bewust niet meegenomen omdat toen de dagelijkse actualiteiten rond crisisbestrijding de overhand kregen in veel commentaren en beschouwingen.

We beperken ons hier tot de waarden en waardenverschuivingen die in meer of mindere mate verband houden met de positie en betekenis van burgercollectieven. Onmiskenbaar is daarbij het veelvuldig gebruik bij de auteurs van begrippen als gemeenschap, gezamenlijkheidszin, solidariteit, samen, coöperatief, collectief, circulair, sociaal en lokaal. 'Corona is een les in wederzijdse verantwoordelijkheid' is een van de vele uitspraken die samen met die begrippen een indicatie geven van de betekenis van burgercollectieven voor (de ontwikkeling naar) die gewenste toekomst.¹² De auteurs geven doorgaans deze begrippen en uitspraken betekenis in een breder frame of richtinggevend toekomstbeeld. Sommige auteurs kleuren dat economisch in en spreken over bijvoorbeeld de 'economie van de gemeenschap' met maatschappelijk

¹⁰ Tine de Moor, Ton Duffhues, Eva Vriens, Burgercollectieven staan klaar om de post-corona samenleving vorm te geven', *Groene Amsterdammer*, mei 2020.

¹¹ Rebecca Solnit, *A Paradise built in Hell; The Extraordinary Communities that arise in Disaster*, New York 2009.

¹² Ham, M., Socioloog en geograaf Justus Uitermark: 'Corona is een les in wederzijdse afhankelijkheid'. Website Sociale Vraagstukken, 8 april 2020. <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/socioloog-en-geograaf-justus-uitermark-corona-is-een-les-in-wederzijdse-afhankelijkheid/>

rendement voorop, en ‘versterking van de lokale economie’ door verkorting van ketens.¹³ Andere auteurs gaan voor een bestuurlijk-politiek frame en benadrukken het belang van herwaardering van publieke voorzieningen, of ‘een sterker beroep doen op vitaliteit en solidariteit van burgers’.¹⁴ Zij vinden ook dat de bevolking en hun behoeften en ideeën centraal moeten staan en niet de beleidsmakers of de politici, en dat praktijkgerichte procedures op basis van vertrouwen de regel moeten worden en niet strakke juridische procedures op basis van wantrouwen. Dan zijn er auteurs die naar waarden verwijzen die direct van toepassing zijn op burgercollectieven. Meer ‘gemeenschapszin gekoppeld aan solidariteit’ in plaats van ‘autonome, zelfredzame burgers en hun individuele vrijheid’; een ‘coöperatief model van sturing en ondernemen’; ‘hybride bedrijven en organisaties die rekening houden met financiële, sociale en milieu overwegingen’; ‘publieke leven op coöperatieve wijze ordenen’, en ‘benutten van collectieve intelligentie van gemeenschappen’; en ‘democratisch besluiten op basis van coöperatief samenspel’.¹⁵ Kortom, de coronacrisis legt pijnpunten van de samenleving bloot en zou een moreel en praktisch kompas geven voor een toekomst waarin burgercollectieven in veel opzichten een rol kunnen spelen.¹⁶

Wie vervolgens diezelfde artikelen naspeurt op concrete handelingsperspectieven in de richting van burgercollectieven komt er bekaaid vanaf. Vaak klinkende analyses van wat er aan hand is in de samenleving gecombineerd met fraaie vergezichten maar nauwelijks of geen

¹³ Blom, E. & van Staveren, I. *De solidariteit en samenwerking van nu moeten we verankeren in de economie*. Financieel Dagblad, 30 april 2020. <https://fd.nl/opinie/1343065/de-solidariteit-en-samenwerking-van-nu-moeten-we-verankeren-in-de-economie>.

Verdonk, J. *Gemeenschapszin voor nu en in de toekomst*. Website Dispicio, 9 april 2020. <https://dispicio.nl/2020/04/09/gemeenschapszin-voor-nu-en-in-de-toekomst/>

¹⁴ Frissen, P. *Coronacrisis en de tragiek van het bestaan*. Website Sociale Vraagstukken, 11 april 2020. <https://www.socialevraagstukken.nl/coronacrisis-en-de-tragiek-van-het-bestaan>.

¹⁵ Neiman, S., Piketty, T. et al. (16 mei 2020). *Manifest voor de rechten van werknemers*. De Groene Amsterdammer, <https://www.groene.nl/artikel/manifest-voor-de-rechten-van-werknemers>.

Van den Brink, G. *Gaat de coronacrisis een maatschappelijke verandering teweeg brengen?* *De Volkskrant*, 6 mei 2020. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/gaat-de-coronacrisis-een-maatschappelijke-verandering-teweeg-brengen~b6f0f6a3/>

Van Bekkum, O. ‘Coöperatief uit de crisis’. Website Boerderij.nl, 22 mei 2020. <https://www.boerderij.nl/Home/Blogs/2020/5/Cooperatief-uit-de-coronacrisis-586973E/>

Ham, M. Marcel Spierts: ‘Coronacrisis vraagt niet alleen medisch, maar ook sociaal antwoord’. Website Sociale Vraagstukken, 20 maart 2020. <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/weloverwogen-sociale-professionals-ook-in-tijden-van-corona/>

De Moor, T. Meer ruimte voor de ‘commons’? Website Sociale Vraagstukken, 23 mei 2020. <https://www.socialevraagstukken.nl/meer-ruimte-voor-de-commons/>.

Van den Berg, J. *In Weidum laat saamhorigheid zich niet lamleggen door een virus: de fanfare repeteert gewoon digitaal*. *De Volkskrant*, 16 april 2020. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-weidum-laat-saamhorigheid-zich-niet-lamleggen-door-een-virus-de-fanfare-repeteert-gewoon-digitaal~b6766e60/>

¹⁶ Pheijffer, M. *Sociale cohesie en gemeenschapszin zijn na de crisis het nieuwe normaal*. Website Nyenrode Business University, 23 maart 2020.

<https://www.nyenrode.nl/nieuws/n/sociale-cohesie-gemeenschapszin-nieuwe-normaal>

aanbevelingen in de vorm van praktische plannen of programma's. Ze blijven daarmee hangen tussen 'droom' en 'daad'. In zekere zin is dit een variant op 'A paradise built in hell' dat als wensbeeld in de weerbarstige tijd na de crisis vaak strijd en teleurstelling oplevert en gaandeweg verdampt. Wat overblijft zijn op zijn best de idealen en herinneringen aan de collectieve spirit en de veerkracht van mensen.

Zoals eerder aangegeven zijn de waarden die burgercollectieven als leidraad nemen (solidariteit, wederkerigheid, efficiëntie) plots wel heel erg "eigentijds": wie in een burgercollectief participeert maakt eigenlijk in het klein mee waarmee de hele samenleving geconfronteerd wordt. Maar ze zijn vooral een plek waar actieve burgers elkaar ontmoeten - zij het nu vooral virtueel - en inspireren, en als dusdanig ook plekken waar burgers elkaar kunnen aanzetten tot pro-sociaal gedrag. We weten uit andere studies dat er zoiets bestaat als "civic spillover" (Carole Pateman, 1970): burgers die zich engageren in democratisch georganiseerde coöperaties vertonen ook daarbuiten meer engagement met de samenleving.¹⁷ Nog afgezien van dit mogelijke spillover-effect bevinden deze actieve burgers zich ook in een netwerkpositie die losstaat van traditionele verbanden via familie, geloof, politieke voorkeur of werk. Zij verbinden zich met anderen op zoek naar basale voorzieningen (energie, zorg, etc.), maar wel anders dan via een commerciële partij.

Dergelijk engagement van vele Nederlanders met als basis die unieke netwerkstructuur biedt een antwoord op een cruciale vraag tijdens de coronacrisis: "how can we keep people together when they are apart?"¹⁸ Of zoals twee Britse sociaal-psychologen zich afvragen: "how [can] the requirements of social distancing be reconciled with the conditions that allow for the maintaining, or even strengthening of social cohesion, mutual solidarity and a sense of collective efficacy, throughout the crisis?"¹⁹ In de lijn van Pateman (1970) en ook Solnit (2009) bevestigen zij het spillover effect op zowel korte als lange termijn. Op korte termijn stimuleert dit effect samenwerking gericht op de collectieve bestrijding van het virus. Hier kunnen overheden en andere betrokkenen bij de bestrijding van de crisis hun voordeel mee doen, vooral op het niveau van buurten, wijken, dorpen en wooncomplexen. Met het oog op bijvoorbeeld een voldoende opgevolgde en efficiënt uit te voeren vaccinatiestrategie is het nog steeds een optie voor beleidmakers en bestuurders met een nationale verantwoordelijkheid om de communicatie naar die netwerken van burgers te versterken, eventueel via hun

¹⁷ Pateman, C. *Participation and democratic theory*, Cambridge 1970.

¹⁸ Jolanda Jetten, Stephan D. Reiter, S. Alexander Haslam, Tegan Cruwys, *Together apart: The Psychology of Covid-19*, London 2020, p. 17.

¹⁹ Elcherorth, G., & Drury, J. 'Collective resilience in times of crisis. Lessons from the literature for socially effective responses to the pandemic', in: *British Journal of Social Psychology*, 2020, 59 (3) 703 – 713.

koepelorganisaties. Angst van bezorgde burgers valt niet te pareren met angst voor actieve burgers; informeer hen daarom en geef ze een rol in die samenleving onder druk.

Impact van corona op en uitdagingen voor burgercollectieven

Kort nadat we de verkenning van opinie-artikelen afsloten, hebben we in de zomer van 2020 een survey uitgezet onder vertegenwoordigers van burgercollectieven met als doel hun uitdagingen in beeld te krijgen.²⁰ De impact van corona was een item; een ander item dat in deze context van belang is betreft de relatie van burgercollectieven met overheden.

Impact corona. Bijna driekwart (72%) van de collectieven (n=59) gaf aan zeker de impact van corona te merken waarvan 31% vond dat die groot was. De respondenten gaven ook een indicatie van de uitdagingen die de coronacrisis met zich meebracht. De grootste invloed lag wat hen betreft niet zozeer op het vlak van de interne organisatie met thema's als professionalisering en leiderschap, maar vooral op het gebied van ledendynamiek en financiering. Het niet kunnen organiseren van fysieke bijeenkomsten (bestuursvergaderingen, activiteiten voor leden) bleek voor met name sociale collectieven een struikelblok te zijn. Ook was er angst voor verminderde ledenbinding – 'het collectief levert niet dus waarom zou ik actief zijn of betalen' – stagnerende ledenwerving, krimpende omzet bij gelijkblijvende kosten etc. Hiertegenover staat dan de positieve impact van corona op onder meer voedselcollectieven: een versnelling in diversiteit, groei, omzet en bereik.

Een vervolgvraag was of corona tot een blijvende verandering van werkwijze en werkzaamheden zou leiden. Dit blijkt niet zo evident te zijn: de meerderheid van de collectieven (58%) ziet dat (nog) niet zo. De andere 42% verwacht dat er het nodige tot heel veel zal veranderen. Onder de noemer van ledendynamiek wijzen deze collectieven op het risico van een mogelijk blijvende beperking van fysieke bijeenkomsten en het 'normaal' worden van digitaal vergaderen en bijeenkomen. Ook zien ze als gevolg van de omzetsdaling de noodzaak om werkzaamheden toch anders uit te voeren en te organiseren, en ze vrezen dat andere prioriteiten en werkwijzen bij overheden voor hen niet zonder gevolgen zullen blijven. Een ander geluid betreft de verwachting dat er meer focus zal komen op sociale duurzaamheid en dat de aandacht voor lokaal voedsel en digitale transacties (bestellingen, reserveringen, hulpbetoon) zal blijven groeien. Eind 2020 blijkt dit een reële verwachting te zijn: corona is aanjager gebleken van de groei van het aantal sociale burgerinitiatieven, energiecoöperaties en voedselinitiatieven waarbij steeds meer mensen betrokken zijn.²¹

²⁰ Zie noot 7.

²¹ Over energiecoöperaties zie www.energiesamen.nu en www.hieropgewekt.nl. In 2020 staat de teller op ca 600 energiecoöperaties met ongeveer 100.000 leden en deelnemers.

Relatie burgercollectieven – overheden. In het kader van dit artikel is een ander onderzoeksitem van belang, namelijk de uitdagingen die de collectieven ervaren in hun relatie met overheden. Ongetwijfeld is het moment van ondervraging van invloed geweest op de reactie van de respondenten, toch gaan we ervan uit dat de genoemde uitdagingen zowel voor, tijdens als na corona aan de orde zijn. Enkele algemene uitdagingen die breed herkend worden op een rijtje. De beperkte, sectorale visie van overheden en de gang langs vele loketten steekt veel burgercollectieven, of ze weten er niet goed raad mee omdat ze zelf vraagstukken wel vanuit een integrale visie benaderen. Dan is er de gebrekkige regelgeving waar ze last van hebben. Ook de schijnparticipatie van overheden is collectieven een doorn in het oog: zolang het past in de beleidsplannen van die overheden is er bereidheid tot politieke en eventueel financiële steun, maar als het er echt toe doet trekt de overheid toch haar eigen plan. Een flinke groep burgercollectieven voelt zich niet erkend door de overheden en houdt zich (te) lang vast aan een dun draadje van contacten met een enkele ambtenaar of bestuurder. Bovendien hebben overheden in het algemeen meer oog voor de uitkomst en het beoogde doel dan voor het proces, wat de steun voor collectieven afhankelijk maakt van impactmetingen en kwantitatieve parameters. Overheden zitten dan in een ‘command and control’ rol die niet past bij de dynamiek en governance van collectieven.

Dit algemene beeld kan verder worden verfijnd door te kijken naar verschillen tussen collectieven. Het maakt veel uit of collectieven al dan niet een samenwerking met de overheid hebben en zo ja, hoe hun samenwerking er dan uitziet. Bij lokale energiecoöperaties ligt dat anders dan bij bijvoorbeeld de voedselcollectieven. Die energiecoöperaties spelen immers een vitale en zelfs onmisbare rol in de energietransitie waaraan overheden, energiemaatschappijen en maatschappelijke organisaties zich geïnteresseerd hebben. Een vergelijkbare beleidspraktijk is er niet voor voedsel, mobiliteit of wonen. Daar zijn zelfs collectieven te vinden die zeggen onafhankelijk te willen blijven van de overheid en meestal ook niet uit zijn op financiële ondersteuning. Genuanceerder ligt dit voor collectieven die vooral op het gebied van sociaal welzijn en zorg werkzaam zijn in buurten, wijken en dorpen. Sommige functioneren als tamelijk informele vrijwilligersorganisatie, los van overheid en professionele organisaties; andere maken onderdeel uit van een breder netwerk waarin professionele organisaties, overheden en mogelijk ook grote verzekeraars een rol spelen. Bij deze laatste categorie botst het vaak op tegenstrijdige visies op werkwijze en professionaliteit, schijnparticipatie en voorwaarden van financiering. Afrondend, de relatie van burgercollectieven met overheden en de daarmee samenhangende uitdagingen variëren tussen twee uitersten. Voor het ene collectief is de gemeente een ‘hindermacht’ die ze van het kastje naar de muur stuurde; voor de ander een ‘geweldige samenwerkingspartner’ zonder wie ze het niet gered hadden. Corona vormt in dit

opzicht geen breuk met het recente verleden, mogelijk wel met de nabije toekomst van collectieven die willen doorgroeien als ‘derde weg’ tussen markt en overheid.

Gedachtenexperimenten om te anticiperen op de post-coronasamenleving

Als er een maatregel is die de dagelijkse realiteit van mens en samenleving op zijn kop gezet heeft, is dat wel de ‘lockdown’ als waarborg voor ‘social distancing’ of nog sterker ‘contactvermijding’. In combinatie met de 1,5 meter regels heeft de lockdown gewerkt als een katalysator van waarden die als voedingsbodem kunnen werken voor de organisatie- en sturingsprincipes van burgercollectieven. Om dit scherper te krijgen, speculeren we hierna waar dit toe kan leiden en soms al heeft geleid. We doen dit gegroepeerd naar drie belangrijke levensbehoeften: wonen en sociale zorg, werken, en voedsel. Voor alle duidelijkheid: het gaat ons niet om een volledig overzicht van wat er al is, maar om spontane gedachten over wat zou kunnen en wat dan op de maatschappelijke en politiek-bestuurlijke agenda zou kunnen staan.

Het anders gaan wonen en zorgen. ‘Zachte’ waarden in de geest van gemeenschap, lokaliteit en nabijheid vormen de harde krachten achter de golf van nieuwe sociale initiatieven en collectieve acties in dorpen, wijken en buurten. Ze hadden in de eerste maanden van de crisis een grote publiciteitswaarde. Bestuurders en politici lieten zich enthousiast uit over de spontane acties en digitale vormen van hulpbetoon, maar reppen nauwelijks een woord over bestaande sociale arrangementen die functioneren op basis van het ‘zelf doen’ van burgers. Ten onrechte, want hier ligt de kiem voor de uitbouw van een solidaire, veerkrachtige samenleving. In een recente inventarisatie werden in heel Nederland zo’n 1500 “zorgzame gemeenschappen” geteld, een aantal dat in coronatijd nog flink groeide. Deze gemeenschappen organiseren onder meer bijeenkomsten en inloophuizen, burenhulp, culturele activiteiten, maaltijden, vervoer, mantelzorgondersteuning en boodschappendiensten. Een deel van hen houdt zich ook bezig met professionele diensten, bijvoorbeeld dagbesteding en wijkverpleging, of heeft een dorpsondersteuner in dienst. Door hun persoonlijke relaties met de leden, borgen ze een enorm potentieel aan menselijk kapitaal dat in goed overleg de samenleving als geheel ten dienste kan zijn.²² De sterkere focus op gemeenschap en nabijheid zal over de hele breedte van het domein van zorg en sociaal welzijn leiden tot een sterke behoefte aan afschaling in plaats van opschaling en meer fundamenteel tot een herziening van het adagium van ‘marktwerking’.

Verspreid over ons land zijn groepen burgers meer dan ooit bezig om een op menselijke maat gesneden woon- en leefvarianten te ontwikkelen met daarbij passende vormen van

²² Zie rapport van Nederland Zorgt Voor Elkaar (NLZVE), in samenwerking met de daarbij aangesloten regionale netwerken van bewonersinitiatieven, Vilans en Movisie

eigenaarschap en zeggenschap. In corona-tijd is de belangstelling hiervoor vanuit verschillende vraagstukken en behoeften in een stroomversnelling gekomen: jongeren die zich buitengesloten voelen op de ‘woningmarkt’, ouderen en alleenstaanden die eenzaam en hulpbehoevend zijn, de aantrekkingskracht van levensloopbestendige meergeneratie-woningen en tenslotte de wens van een groeiend aantal mensen om deel uit te maken van een solidaire woongemeenschap die aansluit bij hun sociaal en ecologische gemotiveerde levensfilosofie. Hoewel deze idealen en behoeften op veel vlakken flink schuren met gangbare praktijken en instituties, blijken groepen mensen toch in staat tot een doorbraak en weten ze successen te boeken. Er zijn inmiddels tal van voorbeelden, variërend van ‘eco-villages’ tot nieuwe wooncoöperaties waarin de leden eigenaar of huurder en tegelijk beheerder zijn.²³ Kenmerkend is dat de deelnemers zelf bepalen in hoeverre aanvullend op wonen andere behoeften gemeenschappelijk dienen te worden vervuld, zoals wederzijdse zorg, collectief groenbeheer, extra gemeenschappelijke ruimtes in de vorm van werkplaatsen, logeerkamers etc. Een interessante vraag is of het elan van deze nieuwe initiatieven een stimulans is voor de oude, gevestigde woningbouwcorporaties om hun oorspronkelijke doelstellingen eigentijds in te vullen.

Het is de lokale gemeenschap waar kinderen opgevoed worden, voor hulpbehoevenden wordt gezorgd en ouderen zich een veilige plek weten. Het uitgangspunt *it takes a village to raise a child* won aan kracht tijdens corona. Vanuit die behoefte aan meer menselijke maat en een betere integratie in dorp, wijk of buurt klonk de luide roep om nieuwe, kleinschalige woonzorgcombinaties of om combinaties van kinderopvang met ouderenhuisvesting. Voor deze initiatieven zijn nieuwe coöperatieve modellen mogelijk die tevens bijdragen aan de sociale cohesie binnen dorp, wijk of buurt.

In het sociale domein en in de zorgsector is de overheid nadrukkelijk aanwezig via bestaande wetgeving, financiële regelingen en subsidies. In coronatijd is vooral gebleken dat burgers zelf heel goed in staat zijn om een parallelle wereld van sociale zorg en gemeenschapsvorming te ontwikkelen. Ten aanzien van nieuwe collectieve woonconcepten blijkt vooral dat van betrokkenen veel doorzettingskracht, verbeelding en geduld gevraagd wordt om door de leemlaag van bestaande ontwerpen, procedures en vergunningen te komen.

Het nieuwste werken. Een decennium geleden was het ‘nieuwe werken’ een veelbelovend concept van werk en werkomgeving, gebaseerd op digitale technologie en flexibele werkplekken. Meteen in het begin van de coronacrisis is dit concept tot in het extreme doorgevoerd en tot norm verheven voor het ‘witteboorden-werk’, inclusief onderwijs, banken, verzekeraars en publieke instellingen. De versnelde inzet van ICT-hulpmiddelen maakte

²³ Zie voor meer info: www.cooplink.nl of het kennisdossier Wooncoöperatie op www.Platform31.nl. Bekend voorbeeld van ecovillage in Nederland: [Ecodorp Boekel](#).

continuïteit van dit niet fysieke en niet plaatsgebonden werk mogelijk. De pandemie heeft het ‘nieuwste werken’ versneld tot een beproefde praktijk die blijvend effect zal hebben op niet alleen de organisatie van werk, maar ook op zaken als de tweedeling van de arbeidsmarkt en de inrichting van binnensteden.²⁴ Bovenal roept de huidige situatie vragen op over de invulling en betekenis van werk en over de positie van werkenden zelf. Eén ervan betreft de ambivalentie in de waardering van thuiswerken. Uit ervaringen blijkt enerzijds waardering voor meer mogelijkheden tot flexibiliteit, autonomie, zelfcontrole en ook eigenaarschap over de resultaten van het werk; anderzijds is er ook erkenning van grote risico’s als isolement en anonimiteit.

Een andere vraag is of het thuiswerken vertrouwde patronen en gewoonten over boord gooit en aanleiding geeft om anders na te denken over arbeidsverhoudingen, collegiale samenwerking en leiderschap van managers. Of principiëler gesteld: geeft corona en de daardoor bijna gedwongen andere realiteit van werken overtuigende argumenten om vitale economische activiteiten meer in eigen handen te houden en plaatsgebonden te maken? Het antwoord is wellicht te vinden in vormen van werk waarin eigenaarschap en zeggenschap wezenlijk anders, dat wil zeggen op een collectieve wijze geregeld zijn. Een voorbeeld is de werknemerscoöperatie. Er was de afgelopen jaren veel belangstelling voor de grote Spaanse werknemerscoöperatie Mondragon als alternatief voor het weggeven van eigenaarschap aan investeerders en ondernemers van ver weg.²⁵ In eigen land kennen we de coöperatie Schoongewoon, vanaf 2012 actief in de schoonmaakbranche. Inmiddels heeft deze coöperatie bewezen dat laaggeschoolden prima in staat zijn om het eigenaarschap over hun bedrijf te voeren en daarnaast uitermate tevreden zijn over het werk en het salaris.²⁶ Eigenaarschap geeft extra zin aan het werken. Behalve in de schoonmaakbranche klinkt de wens tot eigenaarschap en zeggenschap ook door in de wereld van kinderdagverblijven (ouderparticipatiecrèches) en werkplaatsen voor re-integratie.²⁷

Een ander, vrij jong, fenomeen dat meer aandacht verdient is de platformcoöperatie, die een coöperatief antwoord probeert te bieden op de “reguliere” platformeconomie. Corona heeft nog sterker de dwingende afhankelijkheid van taxichauffeurs, fietskoeriers, pakjesbezorgers,

²⁴ Ontleend aan de Amerikaanse econoom Nicholas Bloom die spreekt over de nieuwe ‘working from home economy’. Tijdens de coronacrisis – in juni 2020 – schatte hij in dat in de VS 42% van de beroepsbevolking full time thuis werkte, 33 % niet werkte (mede door de crisis) en de rest elders werkte, meestal dienstverleners. Die thuiswerkers zouden in die situatie goed zijn voor ca 65% van het BNP. [A snapshot of a new working-from-home economy | Stanford News](#)

²⁵ Instructief over de doorgroei van de in de jaren vijftig opgerichte coöperatie is William Foote Whyte and Kathleen King Whyte, *Making Mondragon. The growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex*, 1991 (2^e druk).

²⁶ M. Stavenuiter, S. Oostrik, *Werkcoöperatie Schoongewoon. Resultaten enquête en groepsgesprekken*, april 2017, Utrecht.

²⁷ Voorbeelden; Coöperatie Aanpakken in zorg en welzijn; [Coöperatie van Makers – Maatwerk in maken, meedoen en delen \(cooperatievanmakers.nl\)](#)

eigenaars van kamers, appartementen, hotels en of restaurants blootgelegd van kapitalistische platforms als Über, AirBnB, Booking.com en Thuisbezorgd. In sommige sectoren, zoals de thuisbezorgsector, verdoezelt de hoeveelheid werk de kwaliteit van de werkcondities. In economisch precaire tijden die ons mogelijk te wachten staan, komen gegarandeerd ook verworven rechten voor werknemers onder sterke druk te staan, en zal een groter deel van de beroepsbevolking via tijdelijke, losse opdrachten (gigs) en andere wegen een inkomen proberen te verwerven. Maar wie zijn lot legde in de handen van een AirBnB of Uber-taxidienst, die zal ook het ontbreken van een sociaal vangnet bij deze platforms flink voelen. Zakendoen met deze monopolisten betekent overgeleverd zijn aan een onbeschermde rechtspositie, belabberde arbeidsvoorwaarden en beloning, een heel lage werk- en inkomenszekerheid, geen zeggenschap over de eigen opdracht laat staan over het bedrijf, hoge afdracht van kosten en aan door algoritmes gestuurde publieke informatie over kwaliteit van dienstverlening. De snelle groei van deze platforms en de beschikbaarheid van veel kapitaal en dure techniek is een barrière geweest voor de ontwikkeling van nieuwe, meer op coöperatieve leest geschoeide alternatieve platforms. Van de pogingen die wel ondernomen zijn door bepaalde zelfstandige ondernemers en beroepsbeoefenaren is bekend dat de belangrijkste spanningsvelden en dilemma's liggen op het vlak van investeringen, schaalgrootte, sociale controle en bereik. Nu onze wereld in een nog hoger tempo digitaliseert en de druk op de economie vermoedelijk meer mensen afhankelijk zal maken van 'gigs', ligt hier een keuze: meer onzekerheid toelaten en winsten weg laten vloeien naar onzichtbare buitenlandse platformuitbaters of platformcoöps een kans geven om vooral degenen die het werk uitvoeren van de winsten te laten genieten.²⁸

Sociale controle is een essentieel instrument om de nieuwe verzekeringsvormen tegen risico's van ziekte en arbeidsongeschiktheid, de zogenaamde Broodfondsen, mogelijk te maken. De financieel-economische depressie na 2008 heeft geleid tot een grote stijging van het aantal Zelfstandigen zonder Personeel. Voor veel ZZP'ers waren de kosten van een 'gewone' verzekering tegen arbeidsongeschiktheid te hoog. De Broodfondsen maakten daarna een opgang als een overwegend lokaal georganiseerde onderlinge verzekering die gebaseerd op principes van nabijheid, wederkerigheid en directe betrokkenheid uitkeert bij arbeidsongeschiktheid als gevolg van ziekte of ongeval. Inmiddels staat de teller in Nederland op ca. 600 Broodfondsen in 195 verschillende plaatsen, met in totaal ruim 26.500 deelnemers.

²⁸ Bunders, D. J. & De Moor, T. The platform as shared social enterprise? An analysis of cooperative development in the European gig economy. Draft (submitted)

Kenmerkend zijn de beperkte groepsgrootte (max 50 leden), de lokale werking en de onderlinge afspraken over verplichte deelname aan bijeenkomsten om free-riding te voorkomen.²⁹

Zeggenschap en eigenaarschap rond werk anders organiseren betekent hoe dan ook het aangaan van een confrontatie met enerzijds de vanaf begin 20^e eeuw opgebouwde verworvenheden op het gebied van arbeidsvoorwaarden en (verplichte) sociale verzekeringen en anderzijds de tendensen in de markt om collectieve solidariteit op te offeren aan de individuele vrijheid om te ondernemen en werk op te pakken.

Anders gaan eten. Het blijkt dat je ook als consument van dagdagelijkse dingen je solidariteit kan tonen, niet alleen in de zorg. Meteen na aanvang van corona liep het storm bij landwinkels, steeg de boerderijverkoop, groeide de omzet van voedselpakketten met louter streekproducten en steeg de populariteit van veelsoortige boer – burger collectieven oftewel voedselgemeenschappen.³⁰ Deze brede beweging rond landbouw en voedsel kent een aantal varianten, waarbij de relatie van producent (boer) met consument (burger) een onderscheidende factor is. Als eerste variant noemen we de initiatieven waarbij principes als medezeggenschap, cofinanciering en eventueel meewerken aan de orde zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor Herenboeren, lokale voedselcoöperaties (Voko's) en vormen van Community Supported Agriculture (CSA).³¹ De recente populariteit van deze collectieven is opmerkelijk. Ze verschillen wezenlijk van een tweede variant, namelijk de private onderneming van een boer of een (coöperatief) samenwerkingsverband van een groep boeren die meestal ondersteund door een webwinkel een grotere, vaste klantenkring hebben weten op te bouwen voor hun producten. Die klanten halen zelf de producten op locatie af of krijgen deze via een koeriersdienst thuisbezorgd. Via het initiatief 'Support your locals' uit de coronatijd zijn veel boeren, restauranthouders én consumenten aangehaakt bij deze variant van korte ketens en lokale markt.³² Terwijl de binding van burger met boer gestimuleerd wordt met kortingen en attracties, blijft in deze variant de zeggenschap van die burgers beperkt.

De derde variant is vooral sociaal gemotiveerd. Een voorbeeld hiervan is Boeren voor Buren, een initiatief om 'Amsterdammers' met een kleine portemonnee te verbinden met boeren uit

²⁹ Zie www.broodfonds.nl; Vriens, E. and De Moor, T. Mutuals on the Move: Exclusion Processes in the Welfare State and the Rediscovery of Mutualism. *Social Inclusion*, 2020, 8(1), 225-237. doi: <https://doi.org/10.17645/si.v8i1.212>.

³⁰ De meest recente inventarisatie is uitgevoerd door Sandra van Kampen, *Lokale voedselgemeenschappen in Nederland. Inventarisatie en verkennend onderzoek*, Ede, december 2020. Zij telt in totaal 481 voedselgemeenschappen waarbij ca 62.000 huishoudens als lid zijn aangesloten. Gerekend met 2,5 persoon per huishouden maakt dat 150.000 actief en permanent betrokken burgers, naast de vele duizenden burgers die als 'gewone klant' kiezen voor boerderij en -streekproducten.

³¹ www.herenboeren.nl; www.csanetwerk.nl;

³² www.supportyourlocalsnl.nl geeft een overzicht van alle aangesloten initiatieven en ondernemers.

Flevoland.³³ Beide partijen raakten in de problemen als gevolg van de corona-crisis: de boeren konden hun groenten en fruit niet meer kwijt op de internationale markt en een groot aantal huishoudens beschikte niet over voldoende middelen om verse groenten en fruit uit de regio te kopen. Inmiddels krijgen 1800 huishoudens wekelijks een pakket, mede door actieve steun van de gemeente, een bank en Flevofood. Dit is slechts een van de vele voorbeelden waarbij voedsel een verbindende rol speelt en mensen gestimuleerd worden om gezonder te eten, met name in de sfeer van stadslandbouw met buurttuinen, kookcursussen, koken voor de burens etc.

In de vierde variant gaat het niet over voedsel als zodanig maar vooral over landbeheer en bodemgebruik. Het bekendste voorbeeld is de coöperatie Land van Ons die in korte tijd via een snel groeiend aantal leden kapitaal bijeengebracht heeft om stukken boerenland te kopen om dat vervolgens onder specifieke voorwaarden te verpachten aan boeren.³⁴ In zekere zin is dit type nieuwe initiatieven te beschouwen als een eigentijdse variant van de aloude ‘commons’ - of meenten en markegenootschappen in Nederland waarbij de grond collectief beheerd en gebruikt werd en de gezamenlijk opgestelde voorwaarden een duurzaam gebruik garanderen en uitputting van de grond voorkomen.³⁵ De boer heeft geen kapitaal nodig om in dure, schaarse grond te investeren en evenmin is hij afhankelijk van een wispelturige verpachter. De historische variant zorgde ook voor overdracht van lidmaatschap in een ‘common’ van generatie op generatie, en ook dat zou voor duurzaam landgebruik in Nederland het verschil kunnen maken.

Samenvattend: op het gebied van landbouw en voedsel is er sprake van een veelkleurig palet aan initiatieven waarbij een mix van waarden en principes een rol speelt. In sommige initiatieven lijkt voedsel zelfs een bijzaak te zijn of vooral een middel (financiën) om een ander ‘hoger’ doel te realiseren zoals versterking van de biodiversiteit, het vastleggen van CO2, het realiseren van kringlopen en natuurdoelen. Alle varianten overziend, is de directe betrokkenheid van overheden beperkt tot sommige sociale voedselinitiatieven en gebiedscoöperaties, ook al doen ‘gemeentelijke voedselagenda’s en -strategieën anders verwachten.³⁶

Ons gedachtenexperiment laat zien dat burgercollectieven in diverse sectoren vingers op zere plekken van samenleving weten te leggen en tegelijk perspectief bieden als concrete oplossing.

³³ www.boerenvoorburen.nl

³⁴ www.landvanons.nl

³⁵ Zie <http://www.collective-action.info/> TYP COM NET

³⁶ Gebiedscoöperaties zijn gericht op integrale gebiedsontwikkeling (ruimtelijk, sociaal, economisch) gedragen door burgers, ondernemers, organisaties, bedrijven en overheden in het gebied zelf.

Wat hen betreft: *they are here to stay*. Ze beschouwen zichzelf -ook in volle corona-crisis- als toekomstbestendig.

Nabeschuiving

In dit coronapaper hebben we laten zien dat het fenomeen burgercollectieven in zijn grote verscheidenheid past bij de waardenverschuivingen die velen wenselijk achten om de grote vraagstukken in de samenleving aan te pakken. Met recente ontwikkelingen in drie verschillende domeinen toonden we aan dat groepen actieve burgers zelf handelingsperspectief weten te ontwikkelen, soms door naar het verleden te kijken maar vooral door te geloven in de actuele potentie van samenwerking op basis van solidariteit, wederkerigheid en efficiëntie. Dat corona hiervoor het zelfvertrouwen en het besef van eigen verantwoordelijkheid versterkt heeft, is even waar als de constatering dat overheden en ook andere partijen onvoldoende oog hebben voor de betekenis die actieve burgers en hun collectieven hebben. Die betekenis van burgercollectieven is meervoudig en ligt in het heden en in de toekomst. Voor nu en straks geldt dat ze alternatieven bieden daar waar de markt niet of onvoldoende de op haar afgeschoven overheidstaken volbrengt. Daarnaast zouden overheden nu al een sterker beroep kunnen doen op de bestaande netwerken om de huidige pandemie het hoofd te bieden. En wat de nabije toekomst betreft, burgercollectieven hebben betekenis als een andere vorm van ‘governance’ om de grote maatschappelijke uitdagingen voor de toekomst van mens, samenleving en aarde anders aan te gaan pakken. De reeds bestaande golf aan burgercollectieven maar evengoed de uitwassen van het doorgesloten New Public Management -en het daarmee het (inmiddels gebleken) torenhoge wantrouwen van de burger- tonen aan dat het ‘oude’ systeem sowieso aan verandering toe was. Voor een deel kan de nodige transitie er komen door sommige oude waarden, zoals solidariteit en de verzorgingsstaat, weer (meer dan) op te frissen, maar de transitie kan ook gedreven worden door het gewoonweg anders te doen, geïnspireerd door de *proven practices* van reeds bestaande – en vaak nog jonge - burgercollectieven.

We sluiten af met enkele opmerkingen, vooral bedoeld om het debat een duwtje in de rug te geven:

- De overheden zouden meer oog moeten hebben voor de bestaande netwerken tussen burgers en actieve burgers om ze als verspreiders van het ‘solidariteitsvirus’ beter te benutten in de communicatiestrategie rond de pandemie.
- Erkennen en waarderen overheden (bestuurders, politici) wel voldoende de sociale ‘infrastructuur’ die via burgercollectieven beschikbaar is om solidariteit te versterken, juist op die plekken waar zij zelf weinig bereik hebben en waar de meest tastbare veranderingen plaatsvinden in het alledaagse leven van mensen: de buurt, de wijk, het

dorp. Wordt zo niet een enorme kans gemist om ook de coronaregels beter te laten 'landen' in de samenleving?

- Frustraties en ontevredenheid over de overheid liggen op de loer als uiteindelijk de leidende principes van die collectieven niet erkend worden en ze in het technisch-bestuurlijke keurslijf worden geperst. Hier wreekt zich een op bedrijfsmodellen en controlemechanismes geënte bestuurskundige praktijk die vreemd is aan collectieven waar onderling vertrouwen het uitgangspunt is en niet de calculerende individuele burger.
- Deelnemers aan burgercollectieven nemen zelf verantwoordelijkheid om in onderlinge samenwerking een maatschappelijk vraagstuk aan te pakken. Ze raken vertrouwd om in het belang van het 'algemene belang' te denken en te doen.
- Burgercollectieven zijn in verschillende opzichten te beschouwen als een leerschool voor de samenleving en het openbaar bestuur. Een eerste voorbeeld is het pro-sociale gedrag dat ze stimuleren en ontwikkelen dat uiteindelijk de werking van de democratie en het openbaar bestuur ten goede komt.
- Collectieven maken grote maatschappelijke vraagstukken voor burgers inzichtelijk en behapbaar door in de eigen omgeving zelf praktisch aan de slag te gaan. Ze versterken het bewustzijn dat door eigen inzet en gedragsverandering oplossingen mogelijk zijn.
- Als de spillover van solidariteit en veerkracht van burgercollectieven aangeboord wordt, komen burgers ook makkelijker in beweging voor de aanpak van de grote vraagstukken voor de wereld van vandaag en morgen.
- Als bijzondere vorm van governance staan burgercollectieven voortdurend voor scherpe, strategische keuzes. Een ervan betreft omvang, werkgebied en schaalgrootte: behouden van een locale focus in combinatie van een netwerkstrategie van samenwerking of toch maar een hiërarchische, centrale ordening. Ook in dit opzicht vormen ze een leerschool voor de samenleving.
- De impact van corona is onder meer dat deelnemers aan een collectief elkaar niet of nauwelijks meer kunnen ontmoeten. Dit maakt sociale controle lastig terwijl dit essentieel is om elkaars gedrag te reguleren (voorbeeld van Broodfondsen). Op dit punt blijken burgercollectieven oplossingsstrategieën te hanteren waar overheden van kunnen leren.

De huidige pandemie en vooral de grote transitie die weifelend in gang gezet zijn en doorgezet moeten worden, rechtvaardigt een fundamenteel ander, integraal beleid met 'locus en focus' op bestuurlijke en wettelijke ruimte, gerichte faciliteiten en prikkels voor de versterking van burgercollectieven. Corona bevestigt dat de tijd van vrijblijvend, korte termijnbeleid voorbij is.